

УДК 81'322.6+316.454.52+316.613.5

Е. Стрига, канд. пед. наук, доцент

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К.Д.Ушинського», Одеса

МОВНА ОСОБИСТІТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У статті розглянуто ряд основних напрямків до проблеми мовної особистості на сучасному етапі. Проаналізовано зміст та структурні рівні мовної особистості як соціокультурного феномену. Визначено, що мовна особистість як предмет лінгвістичного дослідження є узагальненим образом носія культурно-мовних та комунікативно-діяльнісних цінностей, знань, налаштувань і поведінкових реакцій.

Ключові слова: мовна особистість, соціокультурний феномен, мовна свідомість, менталітет, цінності.

Постановка проблеми. Термін “мовна особистість”, починаючи з минулого століття і до сьогодні, є одним із найбільш частотних і популярних у вітчизняній лінгвістиці.

Мовна особистість розглядається з позицій психолінгвістики, прагматики, лінгвокультурології, когнітології, когнітивістики, прагматичної лінгвістики, етнолінгвістики, лінгвістики тексту, соціолінгвістики та інших антропоцентричних напрямків. Вивчення мовної особистості на перетині різних галузей науки зумовлює складність і неоднозначність підходів до визначення, структури, критеріям і способам опису цього поняття.

Як відзначають дослідники, саме поняття “мовна особистість” до цих пір не є точно визначеним, що пов’язано зі складністю і багаторівневістю самої проблеми.

У мовній особистості переломлюються філософські, соціологічні, психологічні та лінгвістичні погляди на суспільно значущу сукупність фізичних і духовних властивостей людини. У цьому й полягає зацікавленість до означеного питання.

Аналіз останніх публікацій, присвячених проблемі мовної особистості на сучасному етапі, дозволяє відзначити ряд основних напрямків: – розробка моделі мовної особистості (Ю. Караулов, Г. Богін, С. Воркачев);

– аналіз мовної особистості як homo loquens (Г. Ейгер, С. Лебедева, І. Раппопорт, А. Залевська);

– розгляд мовної особистості як носія національної мови та культури (Н. Уфимцева, Н. Чулкина, В.Богуславський);

– виділення соціолінгвістичного або психологічного підтипу – мовна особистість дитини, інтелігента, жителя села, ведучого і т.д. (О. Захарова, Л. Крисін, Г. Беспам’ятнова, Т. Івушкіна, М. Ляпон);

© Е. Стрига, 2014

– перехід від мовної особистості до мовної особистості (Л. Клобукова, С. Прохоров, В. Красних) та ін.

Відомо, що когнітивістика, як одна з теоретичних галузей сучасної лінгвістики, охоплює знання і мислення в їх мовному взаємодії, тобто когніція тісно пов'язана з наукою про мову. Мова в більшому наближенні ніж культура дає ключ до розуміння мовної поведінки. Саме мова і мовлення забезпечують природний доступ до свідомості і мислення, оскільки багато результатів розумової діяльності виявляються вербалізованими, і виникає можливість дізнатися про структури свідомості тільки завдяки словесному простору, який дозволяє повідомити про ці структури і описати їх будь-якою природною мовою [1: 21].

Таким чином, **метою** цієї статті постає визначення мовної особистості як соціокультурного феномену, де соціальна функція мови реалізується насамперед у мовній свідомості (колективній або індивідуальній). Відповідно до цього мовний колектив, з одного боку, і індивідуум – з іншого, є носіями мовної культури. А етнос, нація, індивідуум є своєрідними точками відліку на умовній шкалі мовної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Розроблену Ю. Карауловим багаторівневу модель мовної особистості дотримуються багато інших учених. Так, мовна особистість, на його думку, має три структурних рівня.

Перший рівень – вербально-семантичний (семантико-стройової, інваріантний). Відображає ступінь володіння буденною мовою. Другий рівень – когнітивний. На ньому відбувається актуалізація та ідентифікація релевантних знань і уявлень, властивих соціуму (мовної особистості), які створюють колективне і (або) індивідуальний когнітивний простір. Цей рівень передбачає відображення мовної моделі світу особистості, її тезауруса, культури.

І третій – вищий рівень – прагматичний. Він включає в себе виявлення і характеристику мотивів і цілей, рушійних розвитком мовної особистості [2].

Ю. Караулов підкреслює, що мовна особистість є осередком і результатом соціальних законів, продукт історичного розвитку етносу, мотиваційні схильності якого виникають з взаємодії біологічних спонукань із соціальними та фізичними умовами; мовна особистість проявляє себе як творець і користувач системно-структурних утворень.

Розгляд безпосередньо мовної особистості доцільно почати з виявлення та характеристики мотивів і цілей, що визначають ієрархію сенсів і цінностей особистості.

Так, мовна особистість привносить до комунікації багаж свого менталітету у вигляді концептів і ціннісних доміант, і в той же час, характер комунікації впливає на те, які параметри особистості отримують пріоритетний прояв.

Характер комунікативної діяльності мовної особистості, як підкреслює більшість дослідників, значною мірою визначається національно-культурними рисами, хоча їх прояв є різний у тому чи тому індивідуумі. Особистість сприймає світ за допомогою картини світу, сформованої здебільшого під впливом довкілля, що її сформувало, оскільки індивідуальна особистість складається на основі колективного досвіду і пам'яті в процесі засвоєння членами мовного співтовариства того, що їм здається дієвим для виживання в середовищі інших людей.

Особистість включає в себе ознаки великих і малих груп, до складу яких вона входить, отже, ступінь колективності особистості може варіюватися. Так, на думку, А. Вежицької, з одного боку, існує загальна понятійна база, що підлягає лексикалізації у всіх мовах світу, і забезпечує єдність людства, з іншого боку, існує приналежність до певного мовного співтовариства [1: 320].

Мовна особистість як предмет лінгвістичного дослідження і вивчення представляє собою узагальнений образ носія культурно-мовних та комунікативно-діяльнісних цінностей, знань, налаштувань і поведінкових реакцій. Вона багатогранна, отже, існує ряд параметрів для її аналізу з різних аспектів, кожному з яких відповідає певний бік мовної особистості.

Отже, мовна особистість – це багатозарова і багатокомпонентна парадигма мовленнєвих особистостей. При цьому мовна особистість – це мовна особистість у парадигмі реального спілкування, в діяльності. Саме на рівні мовленнєвої особистості розкривається національно-культурна специфіка власно спілкування.

Три рівні мовної особистості виокремлює І. Сусов:

- формально-семантичний;
- когнітивно-інтерпретаційний;
- соціально-інтерактивний [3: 7-13].

В. Лютикова розглядає мовну особистість як сукупність мовних властивостей, типових для конкретної людини. Учена вважає, що розроблені іншими вченими багаторівневі моделі, не завжди підходять для вивчення конкретної особистості. В індивідуальній мовній ситуації вербальний, когнітивний і прагматичний рівні ідентифікуються. Крім того, будь-яка особистість поєднує в собі елементи стабільності і мінливості, вона схильна зовнішнього впливу і не позбавлена внутрішніх конфліктів. Наявність стійкості й мінливості мовної особистості, що відчуває вплив різного роду фактів, ще більш ускладнює структуру мовної особистості [4].

Зміст мовної особистості зазвичай становлять такі компоненти: а) ціннісний, світоглядний, компонент змісту виховання, тобто система цінностей, або життєвих сенсів. Мова забезпечує первинний і глибинний погляд на світ, утворює той мовний образ світу та ієрархію духовних уявлень, які лежать в основі формування національного характеру і реалізуються в процесі мовного діалогового спілкування;

б) культурологічний компонент, тобто рівень освоєння культури як ефективного засобу підвищення інтересу до мови. Залучення фактів культури досліджуваної мови, пов'язаних із правилами мовної і немовної поведінки, сприяє формуванню навичок адекватного вживання і ефективного впливу на партнера по комунікації;

в) особистісний компонент, тобто те індивідуальне, глибинне, що є в кожній людині.

В. Красних виділяє в мовній особистості такі компоненти:

а) людина, яка говорить – особистість, одним із видів діяльності якої є мовна діяльність;

б) власна мовна особистість – особистість, яка проявляє себе в мовній діяльності, що володіє сукупністю знань і уявлень;

в) мовленнєва особистість – це особистість, яка реалізує себе в комунікації, яка вибирає і здійснює ту чи ту стратегію і тактику спілкування, репертуар засобів;

г) комунікативна особистість – конкретний учасник конкретного комунікативного акту, реально діючого в реальній комунікації [5: 44].

Мовна особистість характеризується запасом слів, який має той чи той ранг певного вживання та заповнюють абстрактні синтаксичні моделі. Тож якщо моделі досить типові для представника даного мовного колективу, то лексикон і манера говоріння можуть указувати на його приналежність до певного соціуму, свідчити про рівень освіти, тип характеру, вказувати на стать і вік і т. ін. Мовний репертуар такої особистості, діяль-

ність якої пов'язана з виконанням кількох соціальних ролей, повинен бути засвоєний з урахуванням мовного етикету, прийнятого в соціумі. Соціальна функція мови полягає в тому, що він існує насамперед у мовній свідомості – колективній або індивідуальній. Відповідно мовний колектив, з одного боку, і індивідуум, з іншого боку, є носіями мовної культури. Колектив, як і етнос, нація, індивідуум, є своєрідними точками на умовній шкалі мовної свідомості.

Поняття мовної особистості не зосереджується на індивідуальному користувачеві мови, але й виходить на рівень національного мовного типу. Вона є носієм мовної свідомості, існуючої у вигляді двох ментальних утворень – знань і уявлень, за допомогою яких формується цілісний образ світу.

Мова, культура і етнос нерозривно між собою пов'язані фізично, духовно і соціально. Мовна особистість і концепт – базові категорії лінгвокультурології, що відображають ментальність і менталітет природного носія мови. В етносі (носіях певної культури) відтворюється народно-емоційний досвід. Національна приналежність є “... реальним структурним зв'язком особистості з суспільством, що включає в себе соціально-економічний, територіально-побутової, суспільно-політичний, мовний, духовний та соціально-психологічний аспекти”. Національна своєрідність особистості полягає насамперед у неповторному поєднанні загальних для всіх етносів елементів, комбінації системи відносин і цінностей і виявляється тільки у співвідношенні однієї національної особистості з іншими, діалог між якими має на меті досягнення взаєморозуміння та взаємозбагачення. Багато дослідників відзначають, що саме на рівні порівняння національних менталітетів, характерів носіїв мови, а не лексичних систем, особливо ясно простежуються помітні нюанси мовних картин світу різних етносів. Н. Алефіренко вважає, що ментальність є “серцевиною етнокультури”. Ментальність – це “сукупність типових проявів у категоріях рідної мови, розуміння людиною (членом цього культурно-мовного суспільства) зовнішнього і внутрішнього світу, специфічний прояв у процесах пізнання інтелектуальних, духовних і вольових якостей національного характеру” [6].

Так, О. Леонтович пропонує розглядати мовну особистість із точки зору особливостей менталітету, національного характеру, концептосфери, ієрархії цінностей, колективності/індивідуальності і т.д. [7: 123–135]. Важливою ознакою поняття “менталітет” є його приналежність до певної соціальної чи культурної групи. Таким чином, в ньому закладена потенційна можливість бути протипоставленим менталітету іншої групи, наприклад, за такими параметрами, як когнітивні схеми, образи і ціннісні орієнтири. Ряд дослідників трактують менталітет як продукт колективної творчості, що привласнюється індивідом і стає невід'ємною частиною його світосприйняття, підкреслюючи більш стійкий характер менталітету, походить від несвідомих рівнів психіки, на відміну від мінливих суспільних настроїв та ідеологій. Менталітет, який розуміють як колективну пам'ять, співвідноситься з поняттям розділеного знання”, на базі якого формується новий зміст, де частина інформації є національно-специфічною і не викликає реакції впізнання у комунікантів з іншої культури.

В. Карасик убачає можливість реконструкції “колективного несвідомого” через матеріалізовані показники, в якості яких можуть виступати зафіксовані в мовних значеннях концепти, ціннісні та культурні домінанти [8: 38]. Існує думка, що поняття національного характеру позбавлене строго наукових критеріїв. Інший сумнів висловлюється з приводу

співвідношення мовної особистості та національного характеру, в силу хисткості межі між ідентичністю національної, культурної і мовної. Однак, як підкреслює Ю. Караулов, з одного боку, знаходячи в мовній особистості риси, співвідносні з поняттям національного, дослідники тим самим підводять наукове підґрунтя під саме це поняття. З іншого боку, на його думку, національний характер визначається не тільки і не в першу чергу мовою, оскільки поряд із мовою, одним із найважливіших ознак етносу є спільність культурних цінностей і традицій [2: 35].

У цілому, національний характер можна визначити як сукупність специфічних психологічних рис, що стали в більшому або меншому ступені властивими певній соціально-етнічній спільності в конкретних економічних, культурних та природних умовах її розвитку.

Невід'ємною частиною менталітету є система цінностей, найбільш фундаментальна характеристика культури. Саме система цінностей представляє собою особистісно-орієнтоване ставлення людини до світу.

Поняття цінності зародилося в рамках філософії наприкінці 60-х років XIX століття, коли аксіологія стала виділятися в самостійну галузь знань. Починаючи з 30-х років XX століття, проблема цінності була перенесена в площину конкретно-наукових досліджень, зокрема, психологічної спрямованості. У психології уявлення про цінності більшою мірою засновані на практиці. Л. Кочетова визначає цінності як історично сформовані, узагальнені уявлення людей про типи своєї поведінки, що виникли в результаті оцінно-діяльнісного ставлення до світу, що утворюють ціннісну картину світу, закріплену в свідомості представників окремого етносу і зафіксовану в мові цього етносу [9].

Ціннісні уявлення та їх зміни на ідеальному рівні фіксуються “суспільною свідомістю” і “культурними концептами”, в той час як їх можна спостерігати в продуктах матеріальної культури і за допомогою аналізу мови. При цьому слід розрізняти мовні прояви оцінного та ціннісного ставлення до фактів дійсності. Оцінність міститься в конотативному елементі значення мовних одиниць, який дозволяє судити лише про знаку “оцінки”, але не про її підставі.

Уважається, що за допомогою аналізу лінгвістичного матеріалу представляється можливим виявити загальні підстави національної системи цінностей в тому вигляді, в якому вони закріпилися в мові, з усіма можливими варіантами інтерпретації. Лінгвістична класифікація цінностей може бути побудована на різних підставах. Якщо прийняти за основу оціночні слова, розмивається розходження між цінністю і оцінкою, а, отже, “розмивається” система цінностей, до того ж не у всіх одиницях мови буде можливо визначити міру цінності [10].

З іншого боку, згідно В. Карасика, цінним для людини є те, що відіграє істотну роль в його житті і тому отримує багатостороннє позначення в мові, отже, сигналом цінності поза-мовних об'єктів виступають семантична щільність тематичних груп, деталізація найменування і виділення смислових відтінків. Але в цьому випадку спостерігається отожднення цінності та актуальності явища. Для отримання більш адекватного уявлення про цінності співтовариства необхідно брати до уваги не тільки оцінну і номінативну, а й аксіологічний бік. Цінності значною мірою визначаються ідеологією, потребами і суспільними інститутами і мають як раціональний, так і ірраціональний характер, де доречно розмежовувати утилітарні та моральні цінності з одного боку та етнокультурні та соціокультурні – з іншого [8].

Ціннісний план комунікативної особистості містить етичні та утилітарні норми поведінки, властиві певному етносу в певний період. Ці норми закріплені в моральному кодексі народу, відображають історію і світосприйняття людей, об'єднаних культурою і мовою. Моральний кодекс народу в мові виражається лише частково. До числа мовних (і ширше комунікативних) індексів такого кодексу належать універсальні висловлювання і інші прецедентні тексти, складові культурний контекст, зрозумілий середньому носію мови, правила етикету, комунікативні стратегії ввічливості, оцінні значення слів.

Висновки. Отже, мовна особистість існує в просторі культури, відображеної в мові, в формах суспільної свідомості на різних рівнях (науковому, побутовому та ін.), в поведінкових стереотипах і нормах, у предметах матеріальної культури і т. д. Визначальна роль у культурі належить цінностям нації, які є концептами сенсів.

Мовна особистість – явище соціальне, однак у ній є індивідуальний аспект. Індивідуальне в мовній особистості формується через внутрішнє ставлення до мови, через становлення особистісних мовних сенсів. Слід пам'ятати, що мовна особистість впливає на становлення мовних традицій. Кожна мовна особистість формується на підставі присвоєння конкретною людиною всього мовного багатства, створеного попередниками.

Таким чином, на формування і розвиток мовної особистості впливають різні фактори, серед яких важливо відзначити особливості національного менталітету. Мовна особистість завжди представляє собою національно- специфічний тип комуніканта, який володіє культурно-зумовленою ментальністю, картиною світу і системою цінностей, характерних для представників того чи того національного характеру і менталітету. У мовній особистості як соціокультурному феномені завжди знаходять відображення саме ті цінності і норми, які прийняті за основу в тому чи тому мовному середовищі і є характерними для того суспільства, частиною якого виступає та чи та мовна особистість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М., 2002. – 264 с.
3. Сусов И.П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая система / И.П. Сусов // Языковое общение: Процессы и единицы. Калининград, 1988. – С. 7 – 13.
4. Лютикова В.Д. Языковая личность и идиолект / В.Д. Лютикова. – Изд-во Тюм. ун-та, 1999. – 185 с.
5. Красных В.В. Коммуникативный акт и его структура / В.В. Красных // Функциональные исследования : сб. ст. по лингвистике. Вып. 4. С. 43–44.
6. Алефиренко Н.Ф. Текст и дискурс в фокусе языковой личности / Н.Ф. Алефиренко // Языковая личность Текст. Дискурс. Теоретические и прикладные аспекты исследования : материалы междунар. науч. конф. (Самара, 3–5 окт. 2006 г.). Самара, 2006. – С. 6 – 10.
7. Леонтович О.А. Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения. – Волгоград: Перемена, 2002. – 435 с.
8. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

9. Кочетова Л.А. Лингвокультурные характеристики английского рекламного дискурса : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Кочетова Л.А. – Волгоград, 1999. – 19 с.
10. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца XX в. – М., 1995. – 154 с.

Стаття надійшла до редакції 05.08.14

Стрига Э., канд. пед. наук, доцент

Южноукраинский национальный педагогический университет им. К.Д.Ушинского, Одесса

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

В статье рассмотрен ряд основных направлений по проблеме языковой личности на современном этапе. Проанализировано содержание и структурные уровни языковой личности как социокультурного феномена. Определено, что языковая личность как предмет лингвистического исследования представляет собой обобщенный образ носителя культурно-языковых и коммуникативно-деятельностных ценностей, знаний, настроений и поведенческих реакций.

Ключевые слова: языковая личность, социокультурный феномен, языковое сознание, менталитет, ценности.

Stryga E., PhD, Associate Professor

South Ukrainian K.D.Ushinsky national pedagogical university, Odessa

LINGUISTIC PERSONALITY AS A SOCIOCULTURAL PHENOMENON

The article presents a number of basic directions to the problem of linguistic personality at the present stage. The content analysis and identification of structural levels of linguistic personality as a sociocultural phenomenon are made. It was determined that the linguistic personality as a matter of linguistic research is a generalized image of cultural, linguistic and communicative activity-related system of values, knowledge, preferences, and behavioral reactions.

Keywords: linguistic identity, social and cultural phenomenon, linguistic consciousness, mentality, system of values.